

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדין

כרך כא, תש"ל

בירורי לשון

כג. עכברוש

בראשית שנות השלושים התחילה להתפשט בקהל דוברי עברית בארץ המלה עכברוש לסוג של יונקים מכרסמים ממשפחת העכברים, הנקרא היום בפינו חולדה. מקודם קראו תושבי הארץ וכן מילונים שימושיים לחולדה עכבר סתם, עכבר גדול¹ או עכבר גם, אף הציעו עכברן. השימוש החדש דחה מהר את כל השמות האלה, נתקבל בעיתונות וגם הוכנס בספרי לימוד.

מה מקור השם עכברוש? הוא אינו נמצא בספרות הישנה, ואינו חידוש מחידושי תקופתנו, אלא מן הלשון היידית (יידיש) בא. ברם ביידית אינו כינוי לחולדה. זו שמה ביידית „שטשור“ או „ראץ“.

בפירוש ובאטימולוגיה של עכברוש עסקו כמה מחוקרי

1. מנדלי מוכר ספרים קרא לה עכבר הבית הגדול (בתרגום ספר תולדות הטבע, חוברת ראשונה, תרכ"ב, בעלי חיים יונקים, ע' 295).

יידית², שלא מתוך הספרות הכירו את המלה, אלא ממסורת
 שבע"פ, שעברה מדור לדור בתוך ניבים עממיים, והכתיב
 שלה לא נודע. אף בימינו שמענו ביידית נזיפת אמהות
 בילדיהן המשתוללים ומטרידים: "קצת שקט, ילדים,
 "שקצים", "גולנים", "עכברושים"!³

אברהם טנדלאו מביא בספרו על ניבים ביידית של
 גרמניה⁴ את הביטוי: Aan Gannev haapt den andern Ach-
 brosch (איין גנב היסט דען אנדערן Ach-brosch = גנב אחד
 קורא לחברו Ach-brosch). הוא אומר, שמוכן המלה הוא גנב,
 רמאי, וסבור, שייתכן לפרשו אַךְ - בראש, כלומר אדם הנדחק
 להיות תמיד בראש, כדי לחטוף ולגנוב (עפ"י הביטוי
 התלמודי "הדיוט קופץ בראש", מגילה יב ע"ב); אך גם אפשר,
 לפי דעתו, שהמלה משובשת מן עִכְבָּר רָשָׁע, כמו שנמצא
 בירושלמי ב"מ, פרק ג', הלכה ה': אילין עכברייא רשיעייא,
 כד חמיין פירי סגין, קרויין לחביריהון ואכלין עמהון (אלו

2. ה' אבראמאויטש, בכתב העת יידישע שפראך, ניויורק, כרך
 X (1950), מס' 1, עמ' 31; יצחק ריבקינד, שם, כרך X (1953),
 מס' 2-3, עמ' 87 ואילך; יהודה עלזעט (הרב יהודה ליב זלוטניק
 אבידע), שם, כרך XVII (1957), מס' 2, עמ' 52 ואילך.

3. ח"ג ביאליק הכניס מלה יידית זו בסיפורו מאחורי הגדר,
 ריש פרק ו', בסימניות כמלה זרה: נוח נסחב בכל יום ל"חדר"
 מפני שברצון אינו הולך... מ"חדר" אחד ברה, מן השני שוב ברח —
 מה לעשות ל"עכברוש" שכמותו? (מובא במילון א' אבן שושן).

Abraham Tendlau, *Sprichwörter und Redensarten etc.* 4

Frankfurt am Main, 1860.

העכברים רשעים הם, כשהם רואים פירות רבים, קוראים לחבריהם ואוכלין עמהם).

מילונים לידיית רושמים את המלה בכתיבים שונים: אַכְבֶּרְעָשׁ או אַכְבֶּרְעָשׁ (לפי הפירוש „אך בראש“), עכברוש (לפי „עכבר רשע“). במילונים העבריים מצוי הכתיב עכברֶוש, עכברֹוש.

את הפירוש הנכון שיער הבלשן אלכסנדר האַרקאָווי במילונו היידי־אנגלי־עברי. סבור הוא שאין המלה אלא תרגום של Mausekopf הגרמני, ומתרגם „בן־בליעל, רמאי“, לפי שימוש המלה עכברוש בפי העם בזמנו, ואינו מתרגם גם „גנב“, משום שעדויות ישנות לשימוש המלה מן הספרות העברית או היידיית לא היו לפניו, אף את השתלשלות מובן המלה הגרמנית לא הכיר.

המילון הגרמני של Grimm (כרך VI, עמ' 1824) מביא פירושים אלו של המלה: א) גנב ממש; ב) בדרך השאלה — חירוף במובן נזיל, ובדרך שחוק — בן־אדם ערמומי, האוהב לחטוף משהו בחשאי; ג) בריכוך המובן — בלי שום קשר לעניין גנבה. מתוך הספרות הגרמנית מביא מילון גרים שתי מובאות קדומות מן שנות 1602, 1617 ומובאה אחת

5. כשהוטלה על יהודי גליציה לפי פקודת הקיסר יוסף השני בשנת 1787 חובת קבלת שמות משפחה גרמניים, נתנו פקידים רשעים, שלא קיבלו שוחה, שמות גנאי למשפחות רבות (ראה Gerhard Kessler *Die Familiennamen der Juden in Deutschland*. S 77–79, Leipzig 1935). — בין שמות אלו גם השם Mausekopf. בדורות האחרונים נעלם Mausekopf הגרמני מן השימוש, וכבר לא הכירו טנדלאו.

מאוחרת, משנת 1691 (מכאן, שכבר במאה השש עשרה הייתה המלה הגרמנית בשימוש העם). ללשון הייזית נכנסה המלה במאוחר⁶ בתרגום עברי עממי, בסדר המלים לפי התחביר הגרמני, עכבר ראש (על דרך הציירופים היידיים ישיבה-בחור, דרדקי-מלמד, דקדוק-ספר, אסתר-תענית, שושן-פורים ועוד). אליעזר בן-יהודה זיכה אותנו בציטטה עברית מראשית המאה השמונה עשרה ובפירוש הנכון של המלה. בערך עכבור (כרך ט, עמ' 4465) הוא כותב: עכבור ראש — גנב, רמאי: מלך ממלכי אדמה גזר שלא יהא יומא דשוקא כי אם פעם או שתיים בשנה וכו' ויצו... שלא יבואו שמה כי אם הפרתמים... ואנשי אמת שונא בצע, ומהחמסנים והחוטפים ועכבורי ראש בל ימצא (ספר אורי וישעי מאת ר' אברהם בר' אליעזר הכהן, נין ונכד לר' יששכר בער כ"ץ בעל "מתנות כהונה" על מדרש רבה, ברלין, תע"ד—1714).

יצחק ריבקינד (במאמרו הנ"ל ב"יידישע שפראך") גילה את המלה בקובץ מכתבים, שנתחברו בתחילת המאה השמונה עשרה בלשון מעורבת עברית ויידיית כדי להתלמד מהם (אגרת שלמה לר' זלמן בר' יהודה ליב, וואַנזיבעק, תצ"ב—1732): "... אונט וויילן (= ושוהים) סביב לאושפיז שלו. מבית ומחוץ הרבה עכבר ראשים" (מכתב כ"ט); "[מלעזים עלי] דאָש (= אשר) מנעורי ועד עתה עם גנבים

6. יהודה עלזעט סבור במאמרו הנ"ל, שתחילה נוצרה המלה

היידיית-עברית עכבראש, ולאחר זמן תרגמוה הגרמנים והכניסוה לשימוש בלשונם. לא ידע את תולדות המלה הגרמנית.

ועם עכבר ראשים צו הלטיט (=אני מתחבר) (מכתב נ"ג).
 באותה תקופה עוד ידעו גם מלומדים לא־יהודים את
 מקור המלה. משפטן ובלשן גרמני מביא בספרו על רמאים
 גרמניים² מתוך דו"ח פלילי משנת 1734/5, המכיל בסופו
 מידון לשון הגנבים: *Achperosch compositum, ex Achper, eine
 Maus, et rosch, der Kopff... ein Mause-Kopff, metaphorice
 aber bedeutet dieses Wort einen Ertz-Dieb.*
 = עכפראש, צירוף, מן עכפר — ראש... בהשאלה מובן המלה
 גנב שבגנבים.

ראינו, שהשם עכברוש, שנכנס לדיבור העברי בשנות
 השלושים ולמילונים עבריים, מיידית נלקח, ומתוך אי הבנת
 פירושו הנכון.

7. *Avé-Lallemant, Fr. Chr. B. Das deutsche Gaunerthum,*
 III, S. 125, die coburger Designation, Leipzig, 1862

גד בן-עמי צרפתי

שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו

כל אחד נתקל מדי פעם בפעם במלה דו־משמעית,
 אשר משמעיותיה מנוגדות זו לזו: אור שהוא גם 'ערב',
 כלומר 'חושך' («אור לארבעה עשר...»), קילוס שהוא 'שבח'
 וגם 'לעג'; או בשרשים שנגזרו מהם מלים בהוראות הפוכות,
 כגון דבר שכ"ח שהוא 'מצוי' דווקא, ולא «נשכח», כלומר
 'נעלם'. בשורות הבאות אאסוף דוגמות אחדות, כפי שליקטתי